

غالیان بدون غلو

● محمد رضا کاشفی

غالیان
کاوشی در جریانها و برآیندها
تابان سده سوم
نست الله صغری فردشانی

○ غالیان (کاوشی در جریانها و برآیندها)
○ نعمت الله صغری فردشانی
○ بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس
○ چاپ اول، ۱۳۷۸

۱- ادیان و مذاهب همواره به عللی که فرصت طرح تفصیلی آن نیست طول حیات خود شاهد انحرافات و بدعتهایی بوده‌اند که علاوه بر آنکه این کژاندیشیها، افراط و تفریطها و افزون‌ها و کاستیها موجب پدید آمدن شاخه‌های گوناگونی در یک دین و مذهب می‌گشته، آن را از خلوص و قداست اولیه خود نیز دور می‌ساخته است. یکی از این انحرافات که در همه ادیان و امتهای وجود داشته و به یک نظر گاهی حتی همه جوانب زندگی انسان را تحت الشعاع خود درمی‌آورد مسأله «غلو» است. این واژه که در لغت به معنای «تجاوز کردن از حد»^(۱) و در اصطلاح عبارت از «بالا تر دانستن عقیده، عمل، فرد، اشیاء و... از حد خود» می‌باشد یک نوع بدعت‌گذاری و خط انحرافی در طرف «افراط» است. این موضوع که از حیث متعلقش انواع متفاوتی پیدا می‌کند همچون غلو درباره ابوحنیفه^(۲) یا احمد بن حنبل^(۳) (غلو در افراد)، غلو در باب صحیح بخاری^(۴) یا کتاب اصول و فروع کافی (غلو در کتاب)، غلو در مورد رودخانه گنگ در هندوستان (غلو در اشیاء)، و... علل متفاوتی دارد که گاهی در پیدایش یک جریان با یکدیگر تداخل می‌کنند و برخی اوقات هر علتی موجب پدید آمدن گروه خاصی گشته و در موافقی علتی در مؤسس آن جریان نقش چشمگیر داشته و علت دیگری در پیرو و پذیرنده آن موثر بوده است. اما در یک برآیند کلی می‌توان پیدایش این جریان انحرافی را در سه علت جستجو کرد:

الف) ضعف فکری و فرهنگی: که به شهادت تاریخ نقش مهم و پررنگی در بسترسازی و توسعه غلو داشته و دارد.^(۵)

ب) سیاسی: سیاست‌بازانی که بیشتر به اهداف غلط خود می‌اندیشند برای نیل به مقصود خود از حربه‌های گوناگونی استفاده می‌کنند و یکی از این حربه‌های قوی و کارآمد حربه غلو می‌باشد. اینان یا در مورد فرد، عقیده، شیئی و عملی و جریانی بحدی غلو می‌کردند تا او را در مقابل رهبران مذهبی و سیاسی مردم مطرح سازند.^(۶) یا یک سلسله مسائل دور از ذهن و عقل را وارد جریان مخالف خود می‌کردند تا به آن آسیب وارد کرده و آن را در مقابل چشم دیگران نامیمون جلوه دهند.^(۷)

ج) مادی: از منابع تاریخی و روایی معلوم می‌شود گروهی بوده و هستند

که مطالب و اخبار غلوآمیز را جعل و منتشر کرده و می‌کنند تا توجه عده‌ای را بیشتر به خود جلب کرده و از مواهب و فضیلت و بخششهای مادی آنان بهره‌مند شوند.^(۸)

۲- تشیع به عنوان یک جریان اصیل، زنده و پویا و به مثابه یک مذهب ویژه و جذاب از این پدیده ایمن نبوده است. با صرف نظر از علل داخلی در پیروان این مذهب که خود موجب بسترسازی و تعمیق و گسترش غلو گشته، می‌توان پیدایش این موضوع را در سه علت عمده رهیابی کرد:

۱- دشمن ستیزی: دشمنان تشیع و علی‌الخصوص ائمه علیهم السلام اخباری غلوآمیز در مورد ائمه علیهم السلام جعل می‌کردند تا پیروان آنان را به غلو متهم کرده و به این سبب امامان را از چشم مردم مسلمان انداخته و به انزوا بکشانند. از قرائن تاریخی معلوم می‌شود این اخبار غلوآمیز در مدتی طولانی منتشر گشته و در همه سطوح به گوش مردم می‌رسیده بصورتی که موجب تعجب و تحیر دوستان ائمه علیهم السلام می‌گشته است.^(۹)

۲- اباحه‌گری: عناصر عشرت طلب می‌خواستند در محیط اسلامی راهی برای مباح کردن گناهان و ترک واجبات و فراهم ساختن بساط عیش و عشرت توأم با توجیه شرعی پیدا کنند تا توده‌های ناآگاه مسلمان به آن ایمان آورده آنگاه به کمک همین توده‌های ناآگاه تشکیلاتی بوجود آورده و به اهداف خود که همان بسط اباحه‌گری بوده دست یابند.^(۱۰)

۳- عشق افراطی: دوستان افراطی بودند که تحت تاثیر عشق سوزان خود اخباری جعل کرده تا عشق پرالتهاب خویش را اشباع کنند. این گروه هر چند قصد سوئی نداشتند بلکه از روی اخلاص و ارادت فضیلتی جعل می‌کردند؛ اما در ترویج و اشاعه غلو سهم چشمگیری داشتند.^(۱۱)

۳- بررسی تاریخ پیدایش غلو، غالیان انشعابات است که در پیروان آن در طول زمانها و حتی قرن‌ها در آن رخ داده، عقاید و دیدگاه‌های آنان از دو جهت سودمند است: نخست آنکه کم و کیف شکل‌گیری این انحراف و آموزه‌های آن روشن می‌گردد و دیگر آنکه به فهم عمیقتر و صحیح‌تر موضع ما در برابر این بدعت و کژاندیشی مدد می‌رساند.

از دو دیدگاه می‌توان به بررسی در تاریخ و اندیشه‌های غالیان پرداخت.

غالیان

کاوشی در بیانها و آینهها

۱۳۹۱ هجری قمری

نشر انصاری نودشانی

دریک نظر پژوهشگر داوری نکرده و تنها می‌کوشد از آنچه گذشته و روی داده خبر دهد. او در پژوهش خود با حق و باطل بودن یک واقعه یا عقیده و عمل کاری ندارد و صرفاً در تلاش است که گزارشی توصیفی از غالیان فراروی ما قرار دهد. در نظر و دیدگاه دیگر محقق داوری کرده و سعی می‌کند حق و یا باطل بودن جریان و آموزه‌ای را ثابت کند. او در تحلیل تاریخی رخدادها و اندیشه‌ها به توصیف بسنده نکرده و در مورد صحت و بطلان، درستی و نادرستی آن‌ها نیز داوری می‌کند.

۴- اخیراً علاقه‌مندان به مباحث تاریخی و خصوصاً جریان غلو و اندیشه‌ها و انشعابات غالیان شاهد کتبه صفری فروشانی بودند که از سوی بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی در قطع وزیری، ۴۱۲ صفحه و سه هزار تیراژ منتشر گردید. این کتاب که جریان غلو را از دیدگاه دوم پیش گفته بررسی تاریخی کرده است، موفق گشت تا رتبه دوم بخش دین کتاب دانشجویی سال ۱۳۷۸ را نیز احراز نماید که خود حکایت‌گر وجود خصایص ویژه و درخور توجه این پژوهش می‌باشد.

«غالیان» از آنجاکه هم ارزش گزارانه به تحلیل تاریخی این مسأله پرداخته و هم بصورت برجسته و قابل تأمل چگونگی ارتباط غلات را با شیعه بررسی کرده و هم به زبان فارسی نوشته شده و در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است، می‌توان گفت با توجه به نکات فوق تحقیقی کم‌نظیر می‌باشد. باتوجه به این نظر و برای آشنایی اجمالی دوستداران رشته تاریخ مذاهب و فرق، خصوصاً «غلوکنندگان»، در این نوشتار می‌کوشیم در قالبی مختصر و بیانی کوتاه در چند بعد این کتاب را معرفی کنیم.

الف) هدف کتاب: از آنچه که نویسنده محترم در مقدمه بیان داشته تنها یک هدف اصلی از نگاشتن این پژوهش استنباط می‌شود و آن عبارت است از: «جدا ساختن غلات از مذهب تشیع و نشان دادن آنان به مثابه دشمنان دانا نه دوستان نادان»^(۱) ولی خواننده هوشمند با مطالعه و سیر در مباحث مجموعه این کتاب متوجه می‌شود که اهداف دیگری که به یک نظر می‌توان گفت اهداف مستقل یا به نظر دیگری اهداف زمینه‌ای، مقدمی و فرعی برای هدف اصلی می‌باشند وجود دارد؛ همچون: تبیین فرقه‌های غلات و تشریح عقاید و رفتار و اعمال آنان تا سده سوم هجری.

ب) محتوای کتاب: این تحقیق در یک مقدمه و چهار فصل سامان دهی شده است. در مقدمه ضرورت تحقیق، موضوع تحقیق، پیشینه و محدودیت‌های آن به اختصار بیان گشته است.

فصل اول با عنوان «کلیات» مشتمل بر تعریف غلو، جایگاه آن در قرآن، روایات و ادیان پیشین، علم فرق، علم کلام، رجال شیعی و اهل سنت و علل پدید آمدن غلات منتسب به شیعه است. در مبحث علل پیدایش غلو و غالیان ۱۳ علت شمارش شده و برخی از آنها توسط محقق محترم نقادی گشته است.^(۲)

فصل دوم با عنوان «بررسی غلات در تاریخ» با بررسی حدیث منقول از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله که تعداد فرق اسلامی را هفتادو دو یا هفتاد و سه فرقه ذکر فرموده است، آغاز گشته و پس از نقل این حدیث توسط روایان گوناگون و از طرق امامان شیعه و نقد و بررسی آن چنین نتیجه‌گیری شده است که حضرت رسول صلی الله علیه و آله در صدد بیان کثرت فرقه‌های اسلامی بوده و در لغت عرب کلمه «هفتاد» و «سه» اشاره به کثرت دارد نه آنکه حتماً همین رقم فرقه باید در زمانها وجود داشته باشد.^(۳)

مؤلف پس از تحلیل و بررسی تعدد فرقه‌های شیعه و غلات در کتابهای ملل و نحل، میزان اعتبار آنها و علل فراوانی فرقه‌ها در این کتب، بررسی تاریخی فرقه‌های گوناگون غالیان را در سه زاویه دنبال کرده است:

اول، فرقه‌هایی که با نام رهبران خود معروف شده‌اند که خود به ۵ مقطع زمانی تقسیم گشته است: ۱- از زمان حضرت علی علیه السلام تا زمان امام باقر علیه السلام همچون سبائیه، کیسانیه، مختاریه ۲- در زمان امام باقر

علیه السلام و امام صادق علیه السلام همچون: کوبیه، جناحیه، مغیریه، معمربیه، سریه و... ۳- در زمان امام کاظم علیه السلام چون بشیریه، ۴- از زمان امام رضا علیه السلام تا غیبت صغری که به دلیل عدم وجود غلات یا نام فرقه‌ای خاص تنها به افرادی که نقش ویژه‌ای در تقویت غلات داشتند بسنده شده است همچون یونس بن ظبیان، حسین بن علی خواتیمی، هاشم بن ابی هاشم و... ۵- از زمان مدعیان نیابت پس از غیبت صغری همچون شریعیه، سلمغانیه، هلالیه و...

دوم، فرقه‌هایی از غالیان که نامشان از عقاید شان گرفته شده است همچون اثنیینیه، از دریه، مفوضه، تناسخیه، جمعریه، ذمیه، غرابیه، طیاریه، مخمسه، مشبیه و...

سوم، چگونگی موضع‌گیری امامان شیعه در برابر غالیان که براساس ذوق نویسنده و احادیثی که حکایتگر کیفیت برخورد ائمه علیهم السلام با این گروهها و موسسان آنهاست به ۶ مرحله تقسیم و هریک جداگانه تحلیل شده است: ۱- رد عقاید غلات و بیان عقاید صحیح، ۲- بیان علل غلو و نتیجه آن، ۳- بیان توطئه‌های غالیان، ۴- اعلام انزجار از غلات و لعن آنها، ۵- صدور فرمان محاصره همه جانیه غلات، ۶- صدور فرمان کشتن غالیان.^(۴)

فصل سوم با عنوان «غلات در آینه عقیده و عمل» به بررسی و نقادی تاریخی عقاید غلات و عمل آنان پرداخته است. در بخش بررسی عقاید غالیان، این عقاید به دو بخش کلان عقاید مختص به غلات و عقاید مشترک میان غلات و شیعیان تقسیم گشته است. در قسمت عقاید اختصاصی به ۶ آموزه کلان اشاره شده است: ۱- اعتقاد به الهویت اشخاص، ۲- اعتقاد به نبوت ائمه یا اشخاص دیگر، ۳- عقیده به حلول، ۴- عقیده به تناسخ، ۵- عقیده به تشبیه و ۶- عقیده به تفویض.

و در بخش عقاید مشترک به ۵ موضوع مهم اشاره شده است: ۱- عقیده وصایت و جانشینی حضرت علی علیه السلام ۲- اعتقاد به مهدویت ۳- اعتقاد به رجعت ۴- اعتقاد به بداء ۴- اعتقاد به تأویل قرآن

در قسمت غالیان در آینه عمل، مؤلف به یکی از خصوصیات مشترک میان فرقه‌های غالیان که عبارت از اباحه‌گری و بی‌بند و باری است اشاره کرده و علل، مراتب و توجیهاات آنان را پیرامون این مسأله و ارتباط آن را با شفاعت تحلیل و نقد کرده است.^(۵)

در فصل چهارم نخست تأثیر غالیان در مخدوش کردن چهره ائمه علیهم السلام و اصحاب آن بزرگواران، آلوده ساختن قیامهای اهل بیت و بسترسازی برای وارد کردن انواع تهمتها از سوی دشمنان تشیع، تحلیل و تبیین گشته و سپس چگونگی تأثیر غلات در حدیث‌سازی، علم رجال، کلام و فقه شیعه تشریح شده است.^(۶)

ج) ویژگیهای کتاب: از آنجا که این اثر در نوع خود اولین کتاب به زبان فارسی است که منتشر شده و در قالب نوشتار در اختیار علاقه‌مندان قرار گرفته است دارای ویژگیهایی است که به اجمال به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱- ارزش داوری، چنانکه در فرازهای قبل گفته شد از دو دیدگاه می‌توان به بررسی تاریخی غالیان پرداخت: ۱- توصیفی ۲- هنجاری. «غالیان» از روش و دیدگاه دوم سود جسته است یعنی غایت قصوای مؤلف، اثبات این است که غالیان اندیشه و عملی غلط و غیرصحیح داشته و نسبت آموزه‌های آنان به تشیع جفای بزرگ تاریخی بوده و عقاید و اعمال تشیع و امامان شیعه علیهم السلام از آن پندارهای ناروا پاک و مطهر است. متأسفانه این نوع دیدگاه در کتب تاریخی معاصر کمتر دنبال می‌شود.^(۷)

۲- سازمان دهی مباحث، چگونگی ورود در موضوع و چینش مطالب از جمله دغدغه‌های محققان در هنگام نگارش پژوهش است. این کتاب بدلیل دقت و ظرافت خاص خود سازمان‌دهی منطقی و مناسب در این باب دارد. یعنی از لحاظ روشن‌سازی موضوع و محمول مسأله پرسش یا پرسش‌های اصلی و فرعی تحقیق و چگونگی پاسخ‌دهی و تحلیل مطالب و قالب‌بندی آنها در فصلهایی که از

کتاب دین

ترتیب منطقی خاصی برخوردار است درخور تحسین می‌باشد.

۳- روح علمی و نقادی: عشق به فرزندانگان و اندیشه‌های آنان قابل ستایش است ولی اگر این محبت شدید فکر را در چارچوب خشک پیروی محض به بند کشد خود مانع بزرگی برای اندیشه و رشد آن خواهد بود. این روش بی‌روح متأسفانه در کتابهای تاریخی فراوان دیده می‌شود و متأسفانه حتی حالت خنثی و ساکنی به نگاشته‌های تاریخی ما ناده است و شاید عدم اقبال مطلوب و در حد انتظار ما از کتابهای تاریخی ریشه در چنین روشی داشته باشد. یکی از مزایای «غالیان» آن است که نویسندگان آن با روحی آزاد و تفکری رهینه از تعصبات و دیدی فراتر از عشق به کلام بزرگان، به این مسأله اندیشیده و نگاه کرده است. از این رو هم در تحلیل و استنباط مسائل روح علمی حاکم است و هم در بررسی گفته‌ها و دیدگاه دیگران روح نقادانه.

۴- استفاده از منابع مادر: یکی از ویژگیهای این کتاب، بهره‌برداری از منابعی است که در این باب از جمله منابع دست اول و یا به تعبیری منابع مادر به شمار می‌روند. توری سطحی به زیرنویسهای کتاب و گاهی به بخش منابع و کتاب نامه این پژوهش شاهد صادقی است بر این مدعا.

۵- جامعیت: در این کتاب هر موضوعی با تمام ابعاد لازم و دخیلش در مسأله بررسی شده است. به بیان دیگر، هرچند این رساله به تحلیل و نقد آموزه‌ها و اعمال غالیان تا سده سوم هجری بسنده کرده است ولی در عین حال در بررسی همین زمان محدود و در عین حال مهم کوشیده است تا هر زاویه‌ای را که در محث مورد نظر دخالت تام یا ناقص داشته از نظر دور ندارد. خواننده شاید در نگاه ابتدایی به فهرست کتاب بیندازد که نویسنده زیاده‌گویی کرده ولی با مطالعه و دقت بیشتر و در نگاه دوم در خواهد یافت که آن زیاده‌ها، ابعاد گوناگون و زوایای متفاوت موضوع مورد نظر بوده که در فهم مسأله و تحلیل و نقد آن دخالت داشته است.^(۱۹)

د) کاستیهای کتاب: این پژوهش هر چند دارای ویژگیهای خاص و قابل ستایش است اما به اعتقاد راقم سطور از کمبودهایی رنج می‌برد:

۱- ریشه‌های غلو بیشتر در علل بیرونی از مذهب تشیع جستجو شده است و علل داخلی که هم اکنون نیز خواسته یا ناخواسته آگاهانه یا ناآگاهانه در آن گرفتاریم مغفول مانده است.

۲- به بی‌آمدها و لوازم غلو که برای خوانندگان سودمند بوده و می‌توانند از آن به عنوان یک تجربه تلخ از تاریخ و وقایع آن بهره‌مند شوند بصورت کامل، مستقل و شفاف در فصل کلیات اشاره نشده است هرچند بصورت پراکنده و ناقص از آن بحث شده است.^(۲۰)

۳- به راه مبارزه با این پدیده انحرافی از دیدگاه آیات، روایات و سیره اهل بیت علیهم‌السلام بصورت مستقل و کامل علاوه بر آنچه که درمقاطع از کتاب آمده (۲۱) پرداخته نشده است.

۴- به دلیل گستردگی مطالب که طبیعی می‌نماید مناسب بود که در پایان هر فصل چکیده‌ای از مباحث ارائه می‌گشت، خصوصاً ما حاصل آنچه که با فصل بعد پیوند کلیدی می‌یابد.

۵- هر چند هدف محقق این اثر، تحلیل فرقه‌های گوناگون غالیان تا سده سوم هجری و چگونگی ارتباط آن با آموزه‌های تشیع است و به دلیل گستردگی مباحث نمی‌توان آراء و افکار دیگران را به بررسی گذاشت ولی در عین حال به دلیل آنکه توجه به نظریات گوناگون پیرامون یک موضوع همواره در داورى نسبت به آن کمال می‌بخشد. زیرا چه بسا بتوان از آراء مختلف در باب مطالبی خاص، فهم جدیدی را از آن بی‌ریخت و به جهان علم عرضه نمود. باید به عنوان یک اصل در تحقیقات عمیقی چون «غالیان» مد نظر باشد.

در پایان خاطر نشان می‌سازم که مطالب پیش گفته اولاً بخشی از مزایا و کاستیهای این کتاب پراچ بود و ثانیاً به معنی تأیید تمامی تفاسیر و بحثهای آن نمی‌باشد. در هر صورت می‌توان گفت «غالیان» احیاءکننده روشی است که بزرگان سلف در رشته تاریخ اسلام داشته و در این رهگذر به حقایق فراوانی دست یافته‌اند.

یادداشت‌ها:

۱- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد. مفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن. تحقیق محمد سیدگیلانی مکتبه رضوی. چاپ دوم. ۱۳۶۲ ش ماده غلا. ص ۳۶۴
۲- به عنوان نمونه نگاه: الذهبی. شمس‌الدین. تذکرة الحفاظ. دائرةالمعارف العثمانیه. حیدرآباد دکن (هند) چاپ دوم ۱۳۷۵ ق. ج اول. ص ۱۶۸ و حیدرآباد. الامام الصائق و المذهب الازبیه. دارالکتب العربیه. چاپ دوم. ۱۳۹۰ ق. ج اول. ص ۲۹۹.
۳- نگاه: السیوطی. جلال‌الدین. تاریخ الخلفاء. دارالفکر. بیروت. ۱۳۹۴ ق. صص ۳۱۲، ۳۰۸ و امینی. نجفی. عبدالحسین احمد التذیر. دارالکتب الاسلامیه. چاپ دوم. ۱۳۶۶ ش. ج ۵. صص ۲۰۱، ۱۹۹.

۴- این غلو تا آنجاست که نهی رجال شناس معروف وقتی حدیثی را در صحیح بخاری باطل می‌داند جرات نمی‌کند صریحاً بگوید. این حدیث باطل است از این رو می‌گوید اگر هیبت صحیح بخاری نبود می‌گفتم: این حدیث مجعول است. الامام الصائق و المذهب الازبیه، ج ۱. صص ۷۹، ۷۸.

۵- چنانکه آیه ۳۰ سوره توبه به این علت اشاره دارد.

۶- مانند پیروان مالک بن انس (۱۷۹۹۳ ق) که فضائلی بنور از عقل و حقیقت برای مطرح ساختن او، شمارش کرده‌اند. نگاه: تذکرة الحفاظ. ج اول. صص ۲۱۲، ۲۰۷ و السیوطی، جلال‌الدین. توپیر الحوائک. المکتبه الثقافیه. ۱۹۷۳ م. صص ۷، ۳.

۷- مانند برخی از اخبار در مورد ائمه علیهم السلام که به دور از حقیقت و واقعیت است. نگاه: الذهبی. ابی عبدالله محمد بن احمد بن عثمان. میزان الاعتدال فی نقض الرجال. تحقیق علی محمد البجاوی. داراحیاء الکتب العربیه. چاپ اول. ۱۳۸۲ ق. ج ۲. ص ۴۵.

۸- مانند مغیره بن سعید که در تمام عمر خود در تلاش بود که مرام جدیدی احداث کرده و گروهی متشکل پدید آورد تا به اهداف مادی و دنیایی خود برسد. نگاه: ابن ابی الحدید. شرح نهج البلاغه. تحقیق محمدابوالفضل ابراهیم. داراحیاء الکتب العربیه. چاپ دوم ۱۳۸۵ ق. ج ۸. ص ۱۲۱ و شهرستانی، ابوالفتح. الملل و النحل. دارالمعرفه للطباعة و النشر، چاپ دوم. بیروت. بی تا. ص ۸۳

۹- مانند جعل خیر در مورد مبارزه بنی حضرت علی علیه‌السلام با ابلیس. نگاه: مناقب ابن المغزالی. ص ۳۰۰.

۱۰- الأشعری. سعید بن عبدالله ابن خلف. المقالات و الفرق. تصحیح محمد جواد مشکور. مرکز انتشارات علمی و فرهنگی. چاپ دوم. ۱۳۶۰ ش. صص ۵۲، ۵۱.

۱۱- چنانکه امام سجاد علیه السلام می‌فرماید: «... بعضی از شیعیان، ما را به اندازه‌ای دوست خواهند داشت که درباره ما آنچه یهودیان درباره عزیر و مسیحیان درباره عیسی بن مریم گفته‌اند خواهند گفت. پس نه آنان از ما هستند و نه ما از آنان هستیم» علامه مجلسی، محمدباقر. بحار الانوار. مؤسسه الوفاء بیروت. چاپ دوم. ۱۳۹۳/م/۱۴۰۳ هـ.

ج ۲۵. ص ۲۸۸ روایت ۴۴ و حضرت علی علیه السلام فرمود: دو دسته در مورد من هلاک می‌شوند و گناهی بر من نیست: ۱- دوست دارنده افراتی ۲- کینه توز تفریطی.

میزان الحکمه ج ۷. ص ۳۶۹. حدیث ۱۴۵۹.

۱۲- صفری فروشانی. نعمت‌الله. غالیان (کلوشی در جریانها و برآیندها). بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی. چاپ اول. ۱۳۷۸ ش. صص ۱۸، ۱۷.

۱۳- همان، صص ۵۱، ۲۵.

۱۴- همان، صص ۶۱، ۵۳.

۱۵- همان، فصل دوم صص ۱۷۱، ۶۱.

۱۶- همان، صص ۲۰۷، ۱۷۵.

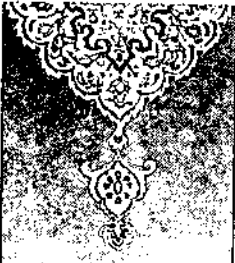
۱۷- همان، صص ۳۶۵، ۳۰۹.

۱۸- نویسنده به این روش اذعان کرده است. همان ص ۲۱.

۱۹- به عنوان نمونه نگاه: همان صص ۸۲، ۷۱، ۱۷۶، ۱۷۹، ۱۹۲، ۲۰۱ و ...

۲۰- مثلاً ص ۱۶۱.

۲۱- مثلاً صص ۱۶۳، ۱۶۷.

کتاب‌ها